

Niğde Atasözlerinde Metafor ve Kullanımı

Metaphor and It's Usage in Niğde Proverbs

Hatice İÇEL*

ÖZET

Atasözleri bir milletin töresini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini, yaşam tarzını ve hayat felsefesini yansıtan kalıplaşmış sözlerdir. Ata tecrübelerinin ürünleri olan bu anonim sözler, sözlü ve yazılı kültür ortamları bağlamında asırlar öncesinden günümüze ulaşmıştır. Atasözlerinin asırlar boyunca yaşamasında öğüt ve ikaz içerikli olmaları, çözümlenmesi güç durumlar karşısında genel geçerliği olan bir yargıya varmaları ve etkileyici / çarpıcı bir üsluba sahip olmaları etkindir. Bu üslup onları âdeta hafızalara kazınmış ve böylelikle unutulmalarına engel olmuştur. Dolaylı anlatım tarzı ve söz sanatları (benzetme, tezat, kişileştirme, metafor, metonimi, vb.) kullanımı, bu etkileyici üslubun en güçlü unsurlarıdır. Atasözlerinde kullanılan söz sanatlarından birisi de metafordur. Metaforun atasözlerindeki fonksiyonu anlatılan durum, olay ya da kavramı belirginleştirmek, başka bir ifade ile somutlaştırmaktır. Bu makalede, yazılı kaynaklardan tespit edilen Niğde atasözlerinde yer alan metaforlar ve çeşitleri incelenmiştir. Çalışma sonucunda "ontolojik metaforlar"ın Niğde atasözlerinde en sık kullanılan metaforlar olduğu ve bunların da somutlaştırma işlevini üstlendikleri tespit edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Atasözü, kalıplaşmış söz, metafor, söz sanatı, somutlaştırma

ABSTRACT

Proverbs are the cliched sayings, which represent the rules, practices, life styles, life philosophies, traditions and morals of a nation. These anonymous sayings, which are the products of ancestors' experiences, have reached today from centuries ago within the context of the oral and written culture. The factors of which the proverbs have been surviving for centuries are its' contents of advise and warning de facto judgements against dilemmas and impressive styles. This kind of style has committed these to memories, thus, prevented to be forgotten. Usage of the indirect expressions and narrative arts (analogy, oxymoron, personification, met-

* Bu çalışma, 3-6 Mayıs 2012 tarihleri arasında Niğde Üniversitesi tarafından düzenlenen 1. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilerek, makale hâline getirilmiş şeklidir.

* Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, hicel@nigde.edu.tr

aphor and metonymia) are the strongest factors of this impressive style. One of the narrative arts used in the proverbs is the metaphor. Function of the metaphor in the proverbs is to crystallize the situation, event or notion expressed, in other words, to reify these. In this study, the metaphors and kinds of them existing in Niğde proverbs identified through written documents are studied. As a result of the study, it is found out that ontological metaphors are the ones that are most frequently used in Niğde proverbs and that they take on the concretization function.

•

KEY WORDS

Proverb, cliched saying, metaphor, narrative art and reify.

Giriş

Atasözleri bir milletin töresini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini, yaşam tarzını ve hayat felsefesini yansıtan kalıplaşmış sözlerdir. Atalarımızın deneyimleri sonucu ortaya çıkan bu sözler, genel geçerliği olan bir yargıya varmak, öğüt vermek ya da ikaz etmek gibi işlevlere sahiptir. Atasözlerinin başlangıç itibarıyla söyleyicileri bellidir. Ancak sözlü kültür ortamlarının ürünü olan bu sözler, yine sözlü kültür geleneği bağlamında zamanla anonimleşerek topluma mal olmuşlardır. Bu nedenle atasözlerinde bireyden ziyade, toplumun düşünce dünyası, olaylara bakış açısı ve yargısı hâkimdir.

Ata tecrübelerinin ürünleri olan bu anonim sözler, sözlü ve yazılı kültür ortamları bağlamında asırlar öncesinden günümüze ulaşmıştır. Atasözlerinin asırlar boyunca yaşamasında öğüt ve ikaz içerikli olmaları, çözümlenmesi güç durumlar karşısında genel geçerliği olan bir yargıya varmaları ve etkileyici / çarpıcı bir üsluba sahip olmaları etkindir. Bu üslup onları âdeta hafızalara kazınmış ve böylelikle unutulmalarına engel olmuştur. Dolaylı anlatım tarzı ve söz sanatları kullanımı, bu etkileyici üslubun en güçlü unsurlarıdır. Atasözlerinde söz sanatları kullanımı ve söz sanatlarının işlevi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ömer Asım Aksoy -konuyla ilgili olarak- atasözlerinde kinaye, cinas, eğretileme, mecaz-ı mürsel, tezat, akis, vb. sanatların kullanıldığını belirtmiş ve bu sanatların yer aldığı atasözlerini örnek olarak vermekle yetinmiştir (Aksoy 1988: 22-25). Özkul Çobanoğlu'na göre atasözlerinde söz sanatları kullanımı, atasözlerinin yaratma ve icra ortamı olan sözlü kültür ortamının bir gereğidir. Söz sanatlarının atasözlerindeki işlevi ise -sözlü kültür ortamının yapısı sebebiyle- atasözlerinin unutulmasını engellemektir (Çobanoğlu 2004: 23). Doğan Kaya ise atasözlerinin söz sanatları ve özenle seçilmiş kelime kadrosu sayesinde varlığını devam ettirdiği görüşündedir (Kaya 2007: 110).

Atasözlerinde kullanılan söz sanatlarından birisi de metaforudur. Aslı Yunanca "metaphora" kelimesinden gelen metafor, bir edebiyat terimi olarak "istiare" (Bilgegil 1989: 154, Dilçin 1997: 412), "eğretileme" veya "deyim aktarması" (Aksan 1999: 127) olarak da bilinmektedir. Metafor, "Aralarında uzak yakın ilgi (benzerlik, işlev ilgisi, yakınlığı) bulunan iki şey arasında bir benzetme yoluyla ilişki kurarak birinin adını ötekine aktarma eğilimi sonucunda oluşan dil olayı." (Aksan 1999: 127) olarak tanımlanabilir. Kısacası metafor, aralarında herhangi bir bakımdan ilgi kurulan iki sözcükten birinin diğer sözcük yerine kullanımıyla oluşur. Klasik görüşe göre metafor bir söz sanatı, modern görüşe göre ise dilin ve

düşüncenin vazgeçilmez bir parçasıdır (Kemal 2003: 5). Fiziksel, sosyal ve kültürel deneyimler sonucu ortaya çıkan metaforlar, kültürden kültüre çeşitlilik gösterebilirler (Lakoff-Johnson'dan Yaylagül 2010: 113). Yani toplumların birbirinden farklı metaforlar üretmesinde, farklı yaşam tarzlarına sahip olmaları etken rol oynamaktadır. Bu bağlamda *"Hayvancılıkla uğraşan bir toplumla, geçimini tarımla sağlayan bir toplumun türettikleri metaforlar birbirinden elbette farklı olacaktır. Bu bakış açısı doğrultusunda tarımla uğraşan toplumda bitkiler âlemine ait metaforların, hayvancılıkla geçinen toplumda ise hayvanlarla ilgili metaforların daha sık kullanılabileceğini söyleyebiliriz."* (İçel 2011: 209).

Metaforu insan zihninin bir ürünü olarak değerlendiren Lakoff ve Johnson, bu dil olayını iki ana başlık altında incelemişlerdir: Yönelmeli ve ontolojik metaforlar (Erdem 2003: 31). Yönelmeli metaforlar, *"boşlukta birbirleriyle ilişki kuran kavramlar ile ifade edilen metaforlardır."* (iç / dış, ön / arka, ileri / geri, vb.) (Kemal 2003: 54). Ontolojik metaforlar ise *"hareket, duygu, fikir gibi soyut varlıkları, bir nesne, bir madde, bir kapsayıcı ya da insan olarak somutlaştıran metaforlardır"* (Yunusoğlu 2006: 55). Ontolojik metaforların işlevi somutlaştırma yapmaktır. Yani bu metaforlar aracılığıyla soyut bir kavram veya durum somutlaştırılarak daha kolay anlaşılır bir hâle getirilir. Ontolojik metaforlarda somutlaştırma işlevinin gerçekleşmesinde rol oynayan iki alan vardır: "Kaynak alan" ve "hedef alan". Kaynak metaforlu imaj, hedef ise metaforlu değişimin olduğu alandır (Kemal 2003: 38).

Türkçe, atasözü varlığı ve atasözlerinin kullanımı bakımından zengin bir dildir. Bu zenginlik yalnız ölçünlü dil için değil, aynı zamanda Anadolu ağızları için de geçerlidir. Bu bağlamda Anadolu ağızları gerek ölçünlü dildeki atasözlerinin mahallî söyleyiş özelliği kazanmış formlarıyla, gerekse de yalnızca ait olduğu bölgede bilinen örnekleriyle âdeta bir umman görünümündedir. Ağızlardaki atasözleri dil özellikleri ve üslup bakımından ölçünlü dile ait atasözleriyle benzer bir yapı sergilerler. Üsluba ait benzerliğin bir boyutunu ise bu atasözlerinde kullanılan söz sanatları oluşturur. *"Bir bölümü, Türkçenin eski dönemlerinden gelen, bir bölümü ise doğrudan doğruya Anadolu halkının kendi geliştirdiği, deneyimlerine dayanan bu sözler gerçekten, çok özgün, çeşitli söz sanatlarıyla anlam yönünden çok başarılı örnekler oluşturmaktadır."* (Aksan 2006: 158).

Makalemizde Anadolu ağızlarından olan Niğde ağızına ait atasözleri, söz sanatları kullanımı bağlamında "metafor" bakımından incelenecektir. Niğde ağızına ait atasözleri, başlarında Ömer Asım Aksoy'un bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanarak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı

kaynaktan alınmıştır. Diğer Anadolu ağızlarında olduğu gibi Niğde ağzında da hem ölçünlü dile ait atasözlerinin mahalli söyleyiş biçimleriyle şekillenmiş formları, hem de ölçünlü dilde bulunmayan bu yöreye ait özgün atasözleri yer almaktadır. Makale Niğde atasözlerinden seçilen örnek metinlerdeki metafor incelemesine dayalı olarak hazırlanmıştır. Çalışmanın sınırları göz önünde bulundurulduğunda tüm atasözlerine yer verilemeyeceği gerçeği daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda amacımız, seçilen örneklerden hareketle Niğde atasözlerinde en sık kullanılan metafor türünü tespit etmektir. Konu kapsamında diğer Anadolu ağızlarıyla ilgili olarak da çalışmalar yapıldığı takdirde, ağızlarda yaşayan atasözlerinin metafor yapısı tespit edilebilecektir. Makale, benzer çalışmalara örnek oluşturmak ve bunların bir ayağını teşkil etmek bakımından öncü bir araştırma olarak değerlendirilebilir.

Atasözlerinde Somutlaştırma ve Ontolojik Metaforlar

Az sözle çok şey anlatmak ve soyut bir durumu somutlaştırarak ifade etmek, atasözlerinin en belirgin üslup özelliklerindedir. Bu bağlamda ontolojik metaforlar atasözlerinde somutlaştırma işlevini gerçekleştirmek üzere sıklıkla kullanılırlar. Somutlaştırmadan amaç, soyut bir kavram veya durumu daha iyi ifade etmek ve bu bağlamda anlaşılabilirlik sağlamaktır. Ontolojik metaforlar içerisinde kaynağını bitkiler, hayvanlar, tabiattaki diğer varlıklar ve eşyalardan alanlar, Niğde atasözlerinde en sık kullanılanlardır. Bu doğrultuda “*Bostancıya kelek satılmaz.*” (BAAD II: 39) atasözünü ele alalım. Söz, “Birine çok bildiği bir şeyi öğretmek olmaz.” anlamında kullanılmaktadır. Atasözünde kullanılan metaforların, kaynak ve hedef alan bakımından haritalamasını şu şekilde gösterebiliriz:

Kaynak	Hedef
Bostancı	Herhangi bir şahıs
Kelek	Bilgi
Satmak	Öğretmek

Atasözünde haddini bilmeyerek, bir alanda uzman olan kişiye uzmanlık alanı hakkında bilgi vermeye çalışan insanın içine düştüğü gülünç durum, kelek yetiştiren bostancıya kelek satmakla somutlaştırılmıştır. Ancak bu durum, “Birine çok bildiği bir şeyi öğretmek olmaz.” şeklinde yavan bir dille anlatılmamış, bunun yerine söze daha çarpıcı bir üslup kazandıran metaforlu yapı tercih edilmiştir. Bu metaforlu yapı, sözü sıradanlıktan kurtararak üst bir dil oluşturmuş ve sözün akılda tutulmasını kolaylaştırmıştır.

Kaynağını bitkiler âleminde alan ontolojik metafor kullanımı bakımından “Çubuk iken çit eden, hezen (omca) iken küt eder.” (BAAD II: 35) atasözünü inceleyebiliriz. Atasözü, sözlü kültür ortamlarında “Küçük yaşlarda [çocukken] küçük işler başaran kimse, büyüdüğüde [yetişkin olduğunda] büyük [önemli] işler başarır.” anlamını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Atasözünde yer alan metaforları şu şekilde gösterebiliriz:

Kaynak	Hedef
Çubuk	Yaşça küçük olan kişi [çocuk]
Hezen (Omca)	Yaşça büyük olan kişi [yetişkin]
Çit etmek	Küçük bir iş yapmak
Küt etmek	Büyük [önemli] bir iş yapmak

Aynı mantık çerçevesi içerisinde değerlendirilebilecek bir başka örnek ise “Tay iken oynamayan at olamaz.” (BAAD I: 193) atasözüdür. Burada başarılı olabilecek ya da önemli işler başaracak kişinin daha çocuklukta -yaptığı işlerle- kendisini belli edeceği anlatılmak istenmiştir. İlk örnekte anlam bakımından olumlu cümleyle ifade edilen durum, ikinci örnekte olumsuz cümle kullanılarak anlatılmıştır. Ayrıca ilk atasözündeki metaforlar kaynağını bitkilerden alırken, bu atasözündeki metaforlar kaynağını hayvanlardan almıştır. Benzer düşünce tarzıyla bu sözde de tay çocuğun, at yetişkinin, oynamak ise iş yapmak ya da çalışmanın kaynak alanlarıdır.

Bazı atasözlerinde ise kaynağını bitkiler ve eşyalardan alan metaforların bir arada kullanıldığı görülür. “İnsana en yakını bile kötülük edebilir.” anlamında kullanılan “Ormana balta girmiş sapı içinden.” (BAAD II: 75) atasözü bu duruma örnek teşkil etmektedir. Atasözünde yer alan metaforların kaynak ve hedef alanları arasındaki haritalama şu şekildedir:

Kaynak	Hedef
Orman	İnsan
Sap	İnsanın en yakını
Balta girmek	Kötülük yapmak

Bir insana en yakınının bile kötülük edebileceği atalarımızın deneyimleri doğrultusunda kanıtlanmıştır. Bu bağlamda insana en yakınındakinin kötülük etmesi, baltanın -sapının ağaçtan yapılmasına rağmen- ağaçları kesmesi olayıyla somutlaştırılmıştır. Sonuçta anlatılmak istenen ise insanın düşmanı fazla uzakta aramaması gerçeğidir.

Niğde atasözlerinde kaynağını hayvanlar âleminden alan ontolojik metaforlar da sıklıkla kullanılmaktadır. “İtten kuzu türemez.” (BAAD II: 60) sözü bu bağlamda incelenebilir. Söz, bir insanın karakterinin ana-babasına benzeyeceği, insanın ana-babasından çok farklı olamayacağını anlatmak üzere kullanılır. Atalarımız bu sözle kötü ana-babanın çocuğunun kötü, iyi ana-babanın çocuğunun ise iyi olacağını; yani kısaca herkesin nesline çekeceğini anlatmak istemişlerdir. Bu durum ise karakter bakımından zıt özelliklere sahip olan köpek ve kuzu gibi hayvanların şahsında somutlaştırılmıştır:

Kaynak	Hedef
İt	Kötü insan
Kuzu	İyi insan
Türemez	Doğmaz [Yetişmez]

Aynı düşüncenin ürünü olan “Murdar arktan temiz su akmaz.” (BAAD II: 60) atasözünde ise murdar ark kötü huylu kimsenin, temiz su iyi huylu kimsenin, akmaz ise doğmaz fiilinin kaynak alanlarıdır. Burada kullanılan metaforlar, görüleceği üzere kaynağını tabiattaki diğer varlıklardan almışlardır.

Niğde atasözleri içerisinde kaynağını eşyalardan alan metaforlara da rastlanmaktadır. “Hamama giden tasını tarağını hazırlar.” (BAAD II: 53) sözü, bu duruma örnek teşkil etmektedir. Atasözü sözlü kültür ortamlarında “Bir iş yapmaya kalkışan kişinin o işin masraflarını (zorluklarını) göze alması gerekir.” anlamını karşılamak üzere kullanılmaktadır. Atasözünde aslında bir iş yapmaya kalkışan kişinin durumu, hamama giden kişinin durumuyla somutlaştırılmıştır. Hamama tedarikli gidilmesi gerektiği gibi, yapılacak işle ilgili tüm gereksinimler karşılanmalı ve masraf göze alınmalıdır. Atasözünde kullanılan metaforların kaynak ve hedef alanlarını şu şekilde belirleyebiliriz:

Kaynak	Hedef
Hamama giden	Bir iş yapmaya kalkışan
Tas, tarak	Masraf (zorluk)
Hazırlamak	Göze almak

“Başkasına ait bir malın yarar getirmeyeceği” gerçeğini vurgulamak üzere kullanılan “Elin ayrıntı yürek soğutmaz.” (BAAD II: 43) sözünde ise kaynağını içeceklerden alan metaforlu bir yapı kullanılmıştır. Atasözünde kullanılan metaforların kaynak ve hedef alanları arasındaki haritalama şöyledir:

Kaynak	Hedef
Elin ayrıntı	Başkasına ait mal
Yürek soğutmak	Fayda sağlamak

İnsan bir başkasına ait olan malı gerekli miktarda ve şekilde kullanamaz; dolayısıyla, bu maldan istediği ölçüde fayda elde edemez. Bu durum, atasözünde içi yanan bir insanın elin ayrıyla yüreğini soğutamayacağı gerçeğiyle somutlaştırılmıştır. Çünkü bir maldan fayda elde etmek için onun yeterli ölçüde kullanılması gerektiği gibi, ayrıanın da yürek soğutması için yeterli miktarda içilmesi gerekir. Ancak insan gerek yiyecek-içecek, gerekse de günlük hayattaki ihtiyaçlarını karşılayacak diğer nesnelere olsun yalnızca kendine ait olanları mihnetsizce ve istediği ölçüde kullanabilir.

Sonuç

İncelenen örneklerden hareketle diyebiliriz ki metafor, ölçünlü dile ait atasözlerinde olduğu gibi, Niğde atasözlerinde de sıklıkla kullanılmaktadır. Niğde yöresine ait atasözlerinde daha çok somutlaştırma işlevini gerçekleştirmek üzere “ontolojik metaforlar”ın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde kaynağını hayvanlar, bitkiler ve tabiattaki diğer varlıklardan alan metafor çeşitlerine rastlanmaktadır. Atasözlerinde bu tür metaforlar somutlaştırma ve etkileyici anlatım tarzı oluşturma işlevlerini gerçekleştirirler. Metafor kullanımı bağlamında elde edilen etkileyici anlatım tarzı ise sözlü kültür ortamlarının ürünü olan atasözlerinin nesilden nesile aktarılarak, asırlar boyunca yaşamasında birinci derecede rol oynayan en önemli etkidir. ©

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1999). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan (1999). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan (2006). *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara Engin Yay.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Yay.
- BİLGEGİL, Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, İstanbul: Endurun Kitabevi.
- [BAAD] (1996). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- DİLÇİN, Cem (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.
- İÇEL, Hatice (2011). "Deyimlerin Metaforik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 98 (194): 207-215.
- KAYA, Doğan (2007). *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- KEMAL, Mağfiret (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KIRAN, Zeynel (1996). *Dilbilim Akımları*, Ankara: Onur Yay.
- YAYLAGÜL, Özen (2010). "Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar", *Millî Folklor*, S. 22 (85): 112-121.
- YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal (2006). "Türkiye Türkçesi Bilgisayar Metaforları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (2):. 51-60.